

Юрій Шевельов

"ИСТОРИЯ РУСОВ" ОЧИМА МОВОЗНАВЦЯ

1922 року відзначувано двосоті роковини з дня народження Григорія Сковороди. Два українські мовознавці, Бузук і Синявський, присвятили невеличкі розвідки мові українського старчика 18-го століття. Висновки двох авторитетів були на диво розбіжні. Бузук твердив, що "головною основою" мови Сковороди була "російська письменна мова 18-го століття", тільки з домішкою українізмів, польонізмів і церковнослов'янізмів¹. Синявський рішуче відкидав цю думку. "Сковорода, писав він, й мовою своїх творів був органічним витвором староукраїнської культури, продовженням української літературної традиції"; "Його мова була доволі типовою книжньою українською мовою XVIII ст."². Автори пізніших писань про мову Сковороди стоять близче до поглядів Синявського. Моргун назвав мову Сковороди макаронічною, але це не перешкодило йому визнати її за "дорогоцінний вклад в українську літературну мову на початковому етапі її становлення на живій народній основі"³. Гнатюк знайшла в творах Сковороди "слов'яноруський різновид давньо-української літературної мови"⁴.

Чи міг Бузук так драстично помилитися? Ні, суперечність між його поглядами і поглядами Синявського великою мірою позірна. Вона залежить від того, з чим мову Сковороди порівнювати. Якщо порівнювати її з російською літературною мовою 18-го сторіччя, вона обґрунтовано здається льокальним варіянтом останньої; якщо зіставити мову Сковороди з українською літературною мовою 17-го — початку 18-го сторіччя, вона виглядатиме відміною цієї останньої. Щоб зрозуміти

1. П. Бузук. Мова і правопис в творах Г.С. Сковороди. Пам'яті Г.С. Сковороди. (1722-1922). Одеса 1923, ст. 62, 79.

2. О. Синявський. Мова творів Гр. Сковорода. "Червоний шлях" 1924, 4-5, ст. 252, 255.

3. П. Моргун. Місце Г.С. Сковороди в історії розвитку української літературної мови. "О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики". Харків 1962, ст. 115н.

4. Г. Гнатюк. Мова творів Г.С. Сковороди." Українська мова в школі" 1958, 3, ст. 19.

це, треба спробувати поглянути на справу очима інтелігента православного барокко. Для нього літературна мова — це було поняття не національне, а культурно-релігійне. Погляд цей виразно виявився в долі граматики Мелетія Смотрицького. Творена в Києві, українцем і з найближчою адресою українського книжника, це не була граматика української мови. Це була "Грамматіки славенския правилное Сунтагма". Упорядникові її часто закидають, що це не була граматика чистої церковнослов'янської мови, щоб потім ласкатво подарувати цей огріх, мовляв, у той час традиція чистої церковнослов'янської мови була втрачена. Але це підхід дешо анахронічний. Як діяч церкви Смотрицький міг прагнути чистоти церковнослов'янської мови. Він підкреслив це в назві книжки. Він не раз згадує про потребу "языка чисте славенского", вимагаючи навіть, щоб "діалект в звыклой школной розмовъ славенской межи тщательни под каранием [був] захован"⁵. Як людині барокко Смотрицькому не міг не присвічувати ідеал понаднаціональної мови синтетичного типу, що, мавши церковнослов'янську основу, могла б використовуватися всіма православними слов'янами, бо була б здатна легко переключатися з одного національного ключа на інший. Граматика, писав він, "есть ку понятию як языка чистоти так и пра-вого а сочинного *ведлуг власности диалектов и мовения и писания и писм вырозумения*"⁶. Його "чиста слов'янська мова", вільно чи мимоволі, мала деякі виразні українські риси. Але ці риси могли заступатися на риси інших мов — російської, болгарської, сербської, як скоро вона переходила в руки інтелігенції цих національностей. Вона була, отже, синтетичною⁷ не в тому сенсі, що поєднувала в собі риси всіх слов'янських мов (радше ідеал Ю. Кріжаніча), а тим, що, бувши в основі церковнослов'янською-українською, дозволяла переключення на церковнослов'янську-російську, церковнослов'янську-сербську і т.д.⁸. Цей ідеал не виключав національних особливостей, він припускав дешо з них, тільки підпорядковував їх принципові релігійно окресленого універсалізму. Окремі елементи граматичної (а тим більше лексичної)

5. Мелетій Смотрицький. Грамматіки славенския правилное сунтагма. Єв'є 1619, ст. 3, 4. Тут і в дальших цитатах з текстів 17-18 ст. (включаючи "Історию Русов") зберігається правопис оригіналу за винятком "твёрдого знака" в кінці слів, що систематично опускається.

6. Смотрицький, ст. 2.

7. Термін О. Горбача, див. його "Die vier Ausgaben der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryckyj". Вісбаден 1964, ст. 4.

8. Додаймо, що цим вона поза відомом її автора перегукувалася, якщо не в букві, то в дусі, з традицією церковнослов'янської мови, як її підвальнини заклали Кирило й Методій: для них церковнослов'янська мова не була ні македонською, ні моравською, ні болгарською, а всім тим у міру потреби. Своєрідний універсалізм релігійного барокко несподівано виявив деякі риси, подібні до своєрідного космополітизму візантійських учених-місіонерів 9-го сторіччя.

норми могли заступатися іншими, але засада національної забарвленості зберігалася.

Ця відносна, але зрештою досить широка воля переключень і пересувів, яку нам тепер важко збагнути, визначила собою історію української літературної мови в 18-му сторіччі. Потреба, в одних випадках добровільна, в інших вимушена обставинами, співпрацювати з Росією приводила до чимраз щедрішого впровадження елементів російської мови до писань українських книгоочійв. Але це не виключало використання українських форм, слів і конструкцій і не означало в очах авторів і читачів переходу на іншу мову, тим менше — зраду своєї мови й нації. Тут ключ до розуміння мови Сковороди. Статистично вона, мабуть, обіймала більше елементів, спільніх з російською мовою того часу (хоч не спускаймо з ока, що в самій основі російської літературної мови закладені церковнослов'янські елементи), ніж з розмовною українською. Тут має рацію Бузук. У спрямуванні, в мовній ідеології (якщо можна вдатися до такого терміну), вона лишалася продовженням традицій української літературної мови, і тут ми пристаємо до Синявського.

Про "Історію Русов" (далі скорочено ИР) мовознавці, скільки знаю, не дискутували, а історики, з їхнім досвідом літературних мов нового часу і, зрештою, не надто зацікавлені в мові як такій, твердили, що твір написаний російською мовою з домішкою українізмів. Погляд, аналогічний Бузуковому щодо Сковороди. Але як погляд Бузука на мову Сковороди розкривав тільки один аспект питання, так і цей. Його треба доповнити поглядом Синявського: як і Сковорода, ИР мовно не випадає з річища розвитку української літературної мови 18-го століття. Її українізми — почасти вияв недостатнього опанування російської літературної мови, але вони — не помилка, вони — нормальний складник мови цього твору. В самому тексті є виразні вказівки, що автор його не вважав свою мову за російську (ані за розмовну українську), в протилежність, наприклад, іншому українцеві 18-го сторіччя — В. Капністові. Та питання це вимагає спеціального опрацювання; я повернуся до нього в іншому місці. Тут обмежуся на висновку: виключати ИР з історії української мови неправомірно. Це збіднює наше знання про минуле української мови взагалі, української літературної мови зокрема.

Завдання цієї статті — поза попередніми вступними увагами — далеко вужче. Істориків давно непокоїть питання про те, хто, де і коли написав ИР. Чи може аналіза мови тексту прислужитися до відповіді на ці питання? Спроби такого характеру роблено, але робили їх історики самі. Не можна дорікати їм, якщо ці спроби виходили не досить систематичні,

а часом і не досить обґрунтовані. До однієї з них, Яковлева, я ще повернуся в дальшій частині цієї статті.

Слід сказати наперед: за сучасного стану нашого знання про українську й російську мови 18-го сторіччя мовознавство не дасть остаточної відповіді на ці троє питань. Його матеріал і здобутки можуть бути тільки допоміжні. Сподіваюся однаке, що певна невеличка користь з них може бути. Далі, не претендуючи ані трохи на вичерпність (тема ця потребувала б монографії), подаю деякі дані щодо географії (де) і хронології (коли) твору. Питання про особу автора (хто) мовознавець може порушувати тепер хіба тільки в дуже загальній і радше негативній формі (хто не міг написати ІР).

Лінгвогеографічну аналізу можна почати з розгляду лексики, видима річ, лексики українського походження. Поза межами цієї аналізи з української лексики лишаються історизми українського походження. Вони, як от назви військових гідностей і з'єднань, зброї, старовинних податків тощо, не льокалізуються, творячи історичний кольорит загального характеру. Поза ними я маю список коло 150 українських слів з ІР. не вживаних ні в російській, ні в церковнослов'янській мові, деякі з них повторювані досить часто. Вони повним правом належать до історичного словника української мови, ба навіть до словників української мови від Котляревського до наших днів. Досі вони лежать облогом в українській лексикографії. Проте тут не місце їх перелічувати: тут нас цікавлять тільки ті з них, що, імовірно, мають льокальний характер і, можна думати, не поширені повсюдно. Встановити це можна тільки приблизно, спираючися на джерела, з яких ці слова цитуються в словниках української мови, передусім Грінченка, Білецького-Носенка і в шеститомному академічному⁹. Коли ми нарешті матимемо словник українських говірок, можна припустити, в мої визначення льокальної приналежності того чи того слова доведеться впровадити не одне уточнення або й пересув; вагу ці визначення мають хіба тільки в своїй загальній сумі, не конечно щодо окремих складників списку.

9. Борис Грінченко. Словарик української мови, 1-2, Берлін 1924 (фотопередрук першого видання, Київ 1909); П. Білецький-Носенко. Словник української мови. Підготовив до видання, В. Німчук. Київ 1966; Академія Наук Української РСР. Інститут мовознавства ім. О. Потебні. Українсько-російський словник, 1-6, Київ 1953 - 1963. Далі цитуються скорочено: Гр., БН., ІМ. Інші скорочення, вживані в дальшій документації слів, такі: Котл. - В. Вашенко, Ф. Медведев, П. Петрова. Лексика "Енейди" І.П. Котляревського. Покажчик слововживання. Харків 1955; П. - Ал. Павловский. Грамматика малороссийского наречия. СПб 1818. Сторінки в дужках відсилають до ІР. Слова після двокрапки відсилають до місцевостей або авторів, що на них посилається цитованій словник. Для порівняння використано, де була в цьому потреба, Толковый словарь живого великорусского языка В. Даля. СПб - Москва 1912 (четверте видання). У посиланнях цитується: Даль. В назвах рослин посилання зроблені також до Mak:S. Makowiecki. Słownik botaniczny fachiski-małoruski. Kraków 1936.

З цими застереженнями можна, насамперед, навести групу слів, що найімовірніше, характеризують центральні київо-полтавські або степові говірки: *байрак* (17, 61, 156, 251): Гр.: Київщина; Котл.; БН.; нема в П.; *ватажка* (40): Гр.: Полтавщина; Котл., БН *ватажок*; нема в П.; *катран* (111): Гр., ІМ.: Київщина; Котл., П., БН. — нема; пор. Мак. 597; *копань* (240): Гр.: Кубань; Котл., П., БН. — нема; *месник* (229): Гр.: Київщина; Котл., П., БН. — нема; *опуцьки* (111): Гр.: Київщина; БН.; Котл., П. — нема; пор. Мак. 3240; *перехресток* (132): Гр.: Київщина, Полтавщина; Котл., П., БН. — нема; *погони* "древесныя листья и погоны" (186): Гр.: під *погін*, 2: Полтавщина; Котл., П., БН. — нема; Даль має *погонки*, Куршина, що може бути позиченням з північно-українських говірок; *прочинатися* 'прокидатися' (206): Гр.: Київщина, Полтавщина, Дін; ІМ. — Полтавщина, але теж Чернігівщина; Котл. — *прочнутись*; БН.; П. — нема; *стадник* (251): Гр., ІМ.: Полтавщина; БН.; Котл., П. — нема; *холодок* Asparagus officinalis (111): Гр.: Київщина; БН.; Котл., П. — нема; пор. Мак. 362; *хрецатий* "хрецатыя хоругви" (37): Гр. 2: Київщина; ІМ.: Полтавщина, Волинь; БН; Котл., П. — нема; *чагарник* (171): Гр.: Полтавщина; ІМ.: Харківщина; БН; Котл., П. — нема; *чобан* (251); Гр. (*чабан*): Київщина, Херсонщина; ІМ.: Київщина; БН.; Котл., П. — нема.

Кілька слів ведуть нас радше на захід: *мимо* ("мимо знанія Наказного Гетмана", 190): Гр. без льокалізації; ІМ.: Галичина; Котл., П., БН. — нема; *пінязь* "пенязя"¹⁰ (210): Гр.: Галичина; БН.; Котл., П. — нема; проте це може бути історизм; *серен* "твердаго сирену" (131): Гр.: Закарпаття; БН; Котл., П. — нема; *шина* "пекти шиною" (238): Гр.: Полтавщина, Поділля; ІМ.: Галичина; Котл., П., БН. — нема.

Дуже мало слів льокалізуються на півночі: *зимовник* ("зимовники Запорожские и хутора" 253): Гр.: Чернігівщина; БН.; Котл., П. — нема; *опияк* (252): Гр. (*опияка*): Чернігівщина (*опіяка* — Чернігівщина, Київщина, Полтавщина); Котл., П., БН. — нема; *зимівля* ("зимовля" 173, 194, 219): Гр.: Чернігівщина, Полтавщина; Котл., П., БН. — нема; Даль має з Курської губернії.

В аналізі цих даних слід мати на увазі, що основа мови Котляревського, насамперед, полтавська, Павловського - північно-українська (лівобережна), Білецького-Носенка - прилуцька, себто перехідна від лівобережних південних до північних говірок. Відсутність слова в цих джерелах може бути свідченням браку даного слова в цих говірках, хоч це, звичайно, не обов'язково: жадне з цих джерел не має навіть приблизно вичерпного характеру.

---

10. ІР, уживаючи українських слів, часто надає їм російського фонетичного оформлення.

Попри всю недосконалість і поверховість цієї аналізи, попри сумнівність багатьох окремих позицій впадає в око, що наслідки її грунтовно відмінні від аналізи, зробленої такими самими методами, лексикону "Грамматики малороссийского наречия" Павловського¹¹. Там виразно виявилася північно-українська основа мови автора; тут, в ИР, питома вага північних елементів мала. Звичайно, деякі з слів, цитованих вище, можуть уживатися і в північних говорках, просто словники не вказали на це. Але навіть при цій умові характеристично, що фактично не знайшлося в ИР слів, обмежених до півночі української території. Український лексикон ИР відмінний також від словника "Енеїди" з її південно-східною, полтавською основою і від полтавсько-слобожанського словника українізмів Сковороди, скільки можна покластися на список Сковородиних українізмів, укладений Бузуком¹². Географічним центром українського словника ИР видається територія з центром десь між Прилукою й південною Київщиною (Черкашиною).

Оглоблин дуже переконливо показав, що автор ИР незвичайно добре знов географію Новгорода-Сіверського і його околиці і виявляв спеціальне зацікавлення до цього міста. Висновки моєї лексичної аналізи не вказують на виразні новгород-сіверські елементи в мові ИР.

Перше, ніж спробувати розв'язати цю суперечність, слід кинути погляд на деякі морфологічні й фонетичні риси українського елементу ИР. Виявлені ці риси в тексті тільки принагідно і, мабуть, проти волі автора. Відповідно до своєї "мовної ідеології" він уникав цих рис. Проте дещо прoderлося на поверхню в поодиноких виняткових написаннях. Льокалізувати ці прояви не завжди легко. Поки не маємо діялектного атласу української мови, доводиться спиратися на принагідні згадки в поодиноких статтях і монографіях. Ці згадки, звичайно, лишають на мапі більше білих плям, ніж зафарбованого простору. Майже всі твердження в цих питаннях можуть бути тільки гіпотетичні.

У морфології, в іменниковій відміні, можна відзначити називний множини *очерета* (66). Я не маю даних про географію закінчення *-a* саме в даному слові. Але є деякі відомості про *-a* в словах *голос*, *холод*, *ліс* та деякі інші. Такі форми знані майже на всій Полтавщині, як її розуміє Ващенко (себто з Сумщиною й північною Дніпропетровщиною), з особливою концентрацією на півдні й сході¹³; заходять вони до Переяславщини¹⁴, Середньої Черкащини, де однаке існують паралельні

11. G.Y. Shevelov. Die "Grammatik der kleinrussischen Mundart" von Pavlovskij und ihr Autor. Zeitschrift für slavische Philologie, XXVII, 1958, ст. 61-63.

12. Бузук, ст. 76н.

13. В. Ващенко. Полтавські говори. Харків 1957, ст. 130н.

14. В. Брахнов. Деякі морфологічні особливості говорів Переяслав-Хмельницького району на Київщині. Діалектологічний бюллетень, 7. Київ 1960, ст. 65.

форми на *-и*¹⁵, до степових говірок Лівобережжя¹⁶, але також до лівобережних північних говірок, хоч з меншим числом випадків¹⁷. Пор. також форму *холода* в широко відомій поезії чернігівця Л. Глібова "Журба": "Повітъ холода" (в римі з *вода*). Отже, форми ці вживаються на всьому Лівобережжі, а периферійно виступають за Дніпром у смузі шонайменше між Кременчуком і Переяславом; особливо насилені вони, можна думати, на переході від полтавських до степових говірок. ІМ дає приклад *очерета* з Остапа Вишні, біографічно зв'язаного з Полтавщиною.

У двох українських цитатах ИР має прикметник у називному множині з закінченням *-ы*: "Колы вернетесь здоровы" (242); "Рохмыстыри наши все письменны" (253). Таке закінчення характеризує, насамперед лівобережні північні говірки¹⁸, але знаходимо його й далі на південь, як от на Переяславщині й Шполянщині¹⁹.

У непрямих відмінках займенника третьої особи після прийменників ИР часом збивається на форми без епентетичного *и*- при загальній перевазі форм з *и*-, вимаганих нормами церковнослов'янської (і російської) мови: "подведена под его мина" (143); "вредная для ея (Росії. Ю.Ш.) движение Турецких... сил" (181). Менш характеристичні конструкції з *против* ("послал противу их Боярина" 149, пор. теж 54) і зовсім не належать сюди конструкції з *между*, що нормальню вживалися в російській мові 18-го сторіччя з займенником без *и*- ("между ими" 11, 14, 54, 138, 202). Усунення епентетичного *и*- -- типова риса північних говірок²⁰, але зустрічається вона в багатьох місцевостях Полтавщини, Переяславщини, Черкащини та ін.²¹

Мало відомо про географію дієприкметника на *-тий* від дієслів на *-ати*: ИР має *забраты* 65, *забратыми* 78 і *выгнато* 187. Здається, ці форми не чужі північним говіркам. Брахнов 74 цитує з Переяславщини *забратий*, *прибрата*, *виората*. Ще менше можна сказати про географію форм *напилий*, *убулий* (*напильых* 101, *убылыя* 109). Гр. наводить *напилий*

15. А. Могила. Словозміна в говірках Середньої Черкащини. АН УРСР, ІМ. Середньонаддніпрянські говори (Збірник статей). Київ 1960, ст. 50.

16. В. Чабаненко. Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської. АН УРСР. Українська лінгвістична географія. Київ 1966, ст. 101.

17. С. Довгопол. Поліська нижньонаддеснянська говірка с. Пухівки. Діалектологічний бюлєтень, 9. Київ 1962, ст. 95.

18. Ф. Жилко. Нариси з діалектології української мови. Київ 1966, ст. 89: Ващенко, ст. 157.

19. Брахнов, ст. 69: П. Лисенко. Деякі морфологічні особливості говірок правобережніх (середніх) районів Черкащини. Середньонаддніпрянські говори (Збірник статей), ст. 38н.

20. Жилко, ст. 155; Довгопол, ст. 96: В. Белявский. Народный говор уездного города Глухова Черниговск. губ. Русский филологический вестник 50, 1903, ст. 315.

21. Ващенко, ст. 173. Брахнов, ст. 71: Лисенко, ст. 31, Могила, ст. 56.

з Київщини (? Максимович) і Новоград-Волинщини. Мої матеріали з новітнього письменства теж вказують переважно на Київщину й Волинь, але ось приклад з полтавця Макаровського: "І грек напилий спать уклавсь".

З перегляду цих морфологічних фактів випливає, що автор ИР міг походити з терену лівобережних північних говірок; але нема серед них ні однієї риси, що вказувала б виключно на цю територію. Полтавщина й Київщина (Черкащина) можуть теж входити в гру.

Виразніші є ті кілька фонетичних рис тексту ИР з українським забарвленням, що їх можна встановити з поодиноких написань ИР. Можна припустити, що *r* автора ИР було стверділе в позиції перед *a*: "до рѣк Стыра, Случи" (3) поруч гіперправного *r'* у написанні *Бряцлав* (95, 105, 180). Це було б рисою північних говірок²². Але маємо двоє явищ, цілковито чужих цим говіркам: нерозрізнення ненаговошених *e* та *i*: *учененных* (*учинених* 54), *сирен* (*серен* 131), *переселить* (*пересилити* 229) і прояви укання: *табур* 47; менше значення має написання *Самуїлович*, що може базуватися на вимові *Самуїл* або на північно-українській рефлексації *o* і було традиційне в українських літописах 18 ст.²³

Ці дані недвозначно вказують на не-північне походження автора ИР, що стоїть у згоді з висновками, що їх підказувала аналіза лексики, і не розбігається з даними морофонології. Щоправда, на фонетичні дані не можна цілковито покластися: як відомо, оригінального рукопису ИР не збереглося, і ті кілька південно-українських рис, що їх знаходимо, могли бути помилками переписувача: нема підстав припускати, щоб він міняв словник тексту в напрямі його "роз-черніговлення", але фонетично зумовлені ортографічні помилки могли легко втиснутися в текст поза свідомими намірами переписувача.

Наявність, отже, незаперечно не-північних рис у мові ИР не може бути з певністю приписана авторові. Але, здається, можна з великим ступенем імовірності твердити, що текст ИР вільний від таких рис, що властиві тільки і виключно північно-українській території. З цього випливає, поскільки кревна зацікавленість авторова в новгород-сіверських справах доведена, що треба було б розглянутися, чи не було серед новогород-сіверської інтелігенції особи, що походила з Полтавщини або Київщини,

22. Жилко, ст. 65. Самовидець (Летопись Самовидца, издана Киевскою временною комиссию для разбора древних актов. Киев 1878) має Браславль (напр. ст. 79). Величко (Самійла Величка Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками. Киев 1926) уживає Брацлав(ль). див., напр., ст. 32, 53, 60.

23. Див., напр., Літопис Самовидца, ст. 116 і ін. за індексом. Самовидець уживав також форми *табур*, напр. ст. 26, 40, 67, 69.

але переселилася до Новгород-Сіверського і провела там довгі роки. Такі люди там були²⁴.

Якщо в пошуку відповіді на питання про географічну приналежність чи походження автора ИР помічними були українські складники мови тексту, хронологічних вказівок можна сподіватися від перегляду російських і західних компонентів. Спроби такого характеру вже роблено і не раз. Боршак, що вважав, що ИР написано між 1816 - 1825 р., як один з доказів на це наводив уживання слів і виразів *нація*, *національний*, *министр*, *министерство*, *неутральний*, *неутрал держать*, *политическое равновесие*²⁵. Яковлів слушно відкинув цей погляд, показавши, що цих виразів уживано далеко перед тим, з початку або середини 18 ст. Сам він, користаючись з тієї ж методи, посилився на слова *революція*, *патріот*, *патріот нації*, *національний патріот*, щоб довести, що текст був написаний після французької революції, в роках 1794-1796²⁶. "Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху" Н.Смирнова (СБОРЯС 88, 1910) або "Этимологический словарь русского языка" А. Преображенського (Москва 1910...) (з посиланнями на Смирнова) легко показали б Яковлеву, що і *патріот* і *революція* були відомі в російській мові з часів Петра I²⁷. Однаке в засаді підхід Боршака і Яковleva був правильний. Якщо з мови ИР можна видобути вказівки про час написання твору, то передусім через установлення хронології чужих слів і російських неологізмів.

Чужими словами автор ИР користається залюбки; часто твориться враження, що він милується ними, що легко поставити в зв'язок з його антиклерикальними і (станово-) ліберальними ідеями: джерело всього цього комплексу ідей і слів спільне: Західна Європа. Можна розрізнити кілька верств чужих слів: українські позики 16-17 ст., переважно через польське посередництво, деякі позичені ще давніше, чимало з них засвідчені в Памви Беринди, як от *рум* ("конницъ повелъ итти туда румом" 173; в більшості українських словників нема, в Грінченка з народної пісні, в польській мові з 1636 -- Лінде, 5²⁸; *тиран* (*скій*) (91 ПБ 133)²⁹; *трибунал*

24. Кільком з них присвячені сильветки в "Людях старої України" О. Оглоблина (Мюнхен 1959). Інші ще чекають на опрашування автора книги або когось з його учнів.

25. É. Borschak. La légende historique de l'Ukraine: Istorija Rusov, Париж 1949, ст. 164.

26. A. Yakovliv. *Istorija Rusov* and its Author. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., III, 2, 1953, ст. 665, 664, 668.

27. Після французької революції слово *революція* дещо змінило значення, але в обох випадках, коли це слово вжите в ИР 151, 188, контекст не дає змоги встановити, чи слово використане в старому чи в новішому значенні.

28. M.S.B. Linde. Słownik języka polskiego. Львів 1854 (фотопередрук Варшава 1951). Далі цитується Лінде.

29. АН УкрPCР. Лексикон словенороський Памви Беринди. Київ 1961 (фотопередрук вилання 1627 р.) Тут і далі цитується ПБ.

102, ПБ 124; *фортель* (но) (37, ПБ 142; пор. *фортелне* в літописі Величка 17; головна маса чужих слів, що прийшли до російської мови за Петра I, зокрема майже вся військова лексика й термінологія, якої ясно в ИР; менша кількість чужих слів, що вперше засвідчені, скільки сьогодні знаємо, в середині 18 ст. як от *лаконический* (115. ГВ: 1760)³⁰, *маневры* (104. Фасм.: 1764)³¹, *проект* (216; *проектанты* 52. ГВ: 1768, але *проект* з часів Петра I - Смирнов с.в.), *роброн* (*обрончики* 251. Фасм.: 1764), *роль* (у виразі *игратъ роль* і похідних, 17, 44, 183, 187, ГВ: 1770). Усі ці верстви чужомовної лексики не кидають світла на час написання ИР, хоч свідчать про те, що авторові книги російська літературна мова не була чужа, а військову термінологію російської армії того часу він зізнав досконало.

Є однаке кілька слів, дати появі яких указують радше на 90 роки 18 ст. Сюди належать: *акомпанировать* (187, 255. МГУ: перше засвідчення в словнику 1803)³²; *кокарда* (60. ГВ: 1791; пор. Ковалевская 246)³³; *мина* 'вираз обличчя' (109, 201. ГВ: 1791); *ноль* (219. Тарабасова: 1782)³⁴; *парк* (артилерії) (92. ГВ 'сад': 1791); *сикурсовать* (90, 106, 187. Фасм. посилається на Пушкіна. Останній ужив слова тричі, з того два рази в "Капітанській дочці", історичному творі з часів Катерини II³⁵. З цього випливає, що в його час слово не було нове і в'язалося з останньою чвертю 18 ст.)³⁶; *тузинковый* ("по кафтану тузвенковому" 16. Джерело цього слова на відміну від усіх попередніх не російське, а польське, де воно засвідчене за Лінде з 1777 р.).

Якщо датування появі цих слів дев'яностими роками правильне, ИР не могла бути написана перед цим часом. З другого боку, характерично, що в тексті нема жадного чужого слова, що з'явилося після 1803

30. G. Hüttl-Worth.. Foreign Words in Russian. A Historical Sketch, 1550-1800. Берклі і Льюс Анджелес 1963. Тут і далі цитується ГВ.

31. M. Vasmer. Russisches etymologisches Wörterbuch. Гайдельберг 1953-1958. Тут і далі цитується як Фасм.

32. Московский Гос. Университет. Этимологический словарь русского языка. Вып. 1: А; Вып. 2: Б. Автор-составитель Н. Шанский. Москва 1963, 1965. Тут і далі цитується як Фасм.

33. Е. Ковалевская. Иноязычная лексика в произведениях Н.М. Карамзина. АН СССР. Институт русского языка. Материалы и исследования по лексике русского языка XVIII века. Москва - Ленинград 1965.

34. Н. Тарабасова. Ноль и нуль. Вопросы культуры речи, 1. Москва 1955, ст. 228. Форма *нуль* відома вже за Петра I. Див. И. Василевская. К вопросу о формальной дублетности иноязычной лексики в заимствующем языке. АН СССР. Институт русского языка. Процессы формирования лексики русского литературного языка (От Кантемира до Карамзина). Москва-Ленінград 1966, ст. 306.

35. АН СССР. Институт русского языка. Словарь языка Пушкина, 4. Москва 1961, с. v.

36. Проте слово може бути і давнішої дати. *Сукурс* було часте за Петра I; *секурс* наводиться в Лексиконі в окабулам новим, див. Смирнов, 284н.

р. Виходить, що хронологію, приміром, Борщака слід поставити під сумнів, тоді як датування Оглоблина ("Можна думати, що "І.Р." була написана десь в кінці 18 в. (1790-і рр.) або на поч. 19. в. (1802-05)")³⁷ або Яковлєва (1794-96)³⁸ витримує випробування філологічною методою.

Ці висновки однаке слід сприймати обережно. Дата появи слів *акомпанировать* і *сикурсовать* нам невідома; вміщення слова в словниках може часом відстати від уживання його в мові³⁹. Щодо слова *парк* нема відомостей про першу появу його в військовому значенні. Нарешті, всі "перші появі" слів можуть при дальших розшуках відсуватися назад. Словники 18 ст. типу САР (Словарь Академии Российской, 1-6, 1789-1794. Мені приступний у другому виданні 1806-1822) радше уникали чужих слів: пізніші словники використовували матеріали 18 ст. обмежено. Поки нема повного словника російської мови 18 ст. не можна ніколи бути певним у датуванні першого засвідчення слова на письмі⁴⁰. Характеристичним прикладом, що вчить обережності, може бути слово *аксельбанты* (власне *эксельбанты* 12): МГУ подає як перше засвідчення в словнику рік 1803, визнаючи однаке, що слово позначене в 18 ст., але не кажучи, коли саме. Можна було б легко уявити, що запозичення припадає десь на дев'яності роки, десятиліття перед появою словника. В дійсності однаке річ, а отже, очевидно, і слово були запроваджені 1762 р.⁴¹ Цитована вище *кокарда* була запроваджена до уніформи 1731 р.⁴², але під назвою *бант*. Припущення про те, що слово *кокарда* з'явилося 1791 р. базується на матеріалі ГВ з Карамзіна. Але я

37. О. Оглоблин. "Історія Русів". НТШ. Енциклопедія українознавства, Париж - Нью-Йорк 1955, ст. 892.

38. Annals, ст. 668.

39. Наприклад, слова *лаконический*, *маневры*, *роль*, віднесені вище на шістдесяті роки 18 ст. вперше з'являються в словнику Н. Яновського 1803-06 р. (За Словарем современного русского литературного языка АН СССР, т. 1-17, Москва 1950-1965, с. vv. Далі цитується САН). "Новый словотолкователь иностранных речений" Яновського мені тепер не приступний.

40. Є в ИР ще кілька чужих слів, що могли б кинути світло на хронологію написання тексту. На жаль, у моїх руках нема даних щодо їх першої появи: *азиатический* (227, 252; теж у Болотова А.Т. в рукописах початку 19 ст., опублікованих у Литературное наследство 9-10, Москва 1933 "65-ой год моей жизни или подробное описание всего происходившего со мною с 7 числа октября 1802 г." і "Современник или записки для потомства". Дальші посилання на Болотова, ЛН, ст. 174: 1802; але пор. *азиатицких* ще в Величка 46), *кавалькада* (*кальвоката* 161; перша фіксація в словнику - Яновський 1804, див. САН і Василевская, 300), *контакт* (169; САН - 1912!), *ордер 'військовий шик'* (152; відповідно до французького *ordre de bataille?* В цьому значенні невідоме мені з інших джерел), *предестинація* (214; не відоме мені з інших джерел), *претендатор* (173. Тільки *претендент* - з часів Петра I: Смірнов 238), *флатировка* (162; *флатуровать* 1730: Смірнов 309).

41. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, составленное по Высочайшему повелению М. Висковатовым, ч. 3, СПБ 1842, ст. 172, 184, ілюстр. 393.

42. Там таки, ч. 2, ст. 168, 172, ілюстрації 260, 263.

не маю певності, чи в військовій термінології воно не було запроваджене давніше.

Крім чужих слів, в установленні хронології тексту можна було спертися на новотвори російської мови, що були скальковані з французької мови або створені іншим способом у кінці 18 - початку 19 ст.. Здебільшого в нашій уяві вони сполучаються з ім'ям Карамзіна, хоч далеко не всі вони були справді вперше ним запроваджені. Проте надійних висновків з цього матеріалу можна сподіватися ще менше, ніж з аналізи чужомовної лексики: історія фразеологічних зворотів російської літературної мови 18 ст. — ділянка ще майже не торканя.

У мові ИР є більш чи менш певні галіцизми фразеологічного й синтактичного характеру, як от *дѣлали свои добычи* (198: faire son butin, sa proie); *игралище коловоратной фортуны* (156; le jouet de la fortune changeante); *обнажил душу* (117: mettre son âme à nu, exposer son âme nue); *отвратительный к протекциям* (99: répugnant à quelque chose); *подвинул* тотчас всѣ пружины, им изобрѣтенные, чтобы приклонить чинов на свою сторону (183: faire jouer les ressorts); *провергли в бездну зол* (157: plonger dans le gouffre de maux, entraîner dans un abîme de malheurs). Загально відомі є такі семантичні кальки, як *трогательный, тронуть*, (208, 119: touchant, toucher) 'зворушливий, зворушити', *упоенный* (побѣдою. 74) (enviré) або такі словотворчі кальки як *впечатлѣніе* (139: impression) чи *оттѣнивать* (211: ombregt). Не виключена річ, що до кальок належить і *пугалище* (99: épouvantail). За синтаксичну кальку вважається вживання *отмстить* з акузативом "отмстить Волохам смерть Гетмана" (30, також 26. Пор. venger une offence)⁴³, можливо калькою є конструкція *известился, что...* (112: s'informer si...; être informé que; але пор. у Величка 30: "Кошовий отаман увѣдомившися от Хмелницкого, где...").

Однаке з цих даних майже не можна робити хронологічних висновків щодо ИР. Ті з цих кальок, що досліджені краще, належать як правило до середини 18 ст.: *впечатлѣніе* 1752 (ГВ₂ 90)⁴⁴, *tronуть* 1750 (ГВ₂ 202), *упоенный* 1766 (ГВ₂ 209), *пугалище* 1762 (САН). Для більшості наведених слів і конструкцій наявні словники й дослідження не постачають жадних хронологічних вказівок. Однаке в двох випадках, можливо, маємо справу з мовними фактами, що ввійшли до російської літературної мови саме в вісімдесятіх-дев'яностих роках 18 ст.:

43. Гак В. Виноградов, Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Лейден 1949, ст. 244. Однаке в давньоруській мові конструкція з акузативом чи не єдина можлива. Див. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка, (2 СПБ 1902) (с.vv. *мыстить, отъмыстить*), і в ИР це легко може бути синтаксичним архаїзмом. Пор. в ИР і новішу конструкцію з *за* + акузатив: *за его отмщевая* 93.

44. G. Hüttl-Worth, Die Bereicherung des russischen Wortschatzes im XVIII. Jahrhundert, Віденсь 1956. Цитоване тут і далі як ГВ₂; за МГУ 3 · 1741р.

трогательный, з 1783 (ГВ₂ 201), *пружина 'знаряддя'* з 1780 (Веселитский 90)⁴⁵. Якщо ця часова характеристика правильна, вона підтверджує припущення, виснуване з аналізу чужих слів, а саме, що ІР була написана не давніше, ніж коло 1790. З другого боку, в тексті, видається, нема новотворів, посталих після 1800, за винятком хіба слова *поверхность 'панування'* (121: 'поверхность их... над Шляхтою'), що за САН уперше фіксується в ці роки, але САН часто оминає матеріали 18 ст., тому з відсутності таких даних у цьому словнику не слід робити висновку про відсутність слова. Пор. далі примітку 60.

Не менше значення, ніж присутність тих чи тих слів і конструкцій в ІР, має їх концентрація й сполучення. У виразі *томное уныние* (234) обидва слова були відомі давніше, *уныние* з 11 ст., *томный* принайменше від 1704 (словник Полікарпова за САН), але сполука цих слів — характеристичний штамп школи Карамзіна 1780-1790-х років. Те саме стосується до такого слова як *грезится* (99: Срезневський: з 12 ст; у словниках за САН з 1704), до таких фразеологізмів, як *обнажить душу*, *рѣчъ...tronула...до слез* (119) і т.д.

Поза зв'язками з карамзінізмом можна згадати ще, що слово *расстройка* 'бездад' як військовий термін ("быvши атакованы, смѣшались и в расстройкѣ подались на средину своей армии" 113) здається характеристичним для останньої чверти 18 ст. Є воно в Болотова (1802, ЛН 178), з українських авторів у Сковороди, 1782⁴⁶ — один з небагатьох збігів у мові цього автора з ІР. У словниках російської мови за САН воно вперше з'являється в Нордстета, 1782, є воно і в САР.

Нарешті, слід згадати деякі вигадані автором ІР особові імення найдавніших українських "полковників": *Громвал*, *Турнило*, *Перунад*, *Ладин* (5), *Рогдай*, *Полелич*, *Колядич*, *Купалдѣй* і ще раз *Громвал* (9). Активне зацікавлення російською (слов'янською) мітологією, одним з наслідків якого було творення "старослов'янських" особових імен, почалося в 1760-х роках, коли Ломоносов присвятив слов'янській мітології кілька сторінок у своїй праці "Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года" (СПБ 1766), а М.Д. Чулков видав свій перший "Краткий мифологический лексикон" (1767), продовжений згодом його "Словарем русских суеверий" (1782) і "Абевега русских суеверий" (1786). Перед тим більш-менш скупі відомості про це були в літописах, у

45. В. Веселитский, Развитие отвлеченной лексики в русском литературном языке первой трети XIX века. Москва 1964.

46. Гр. Сковорода, Твори в двох томах, 2. Київ 1961, ст. 496.

Синопсисі І. Гізеля, у Стрийковського⁴⁷ тощо. У красному письменстві імена ці залюбки використовувалися в творах того ж Чулкова ("Пересмешник" 1766-68), М. Попова ("Славенские древности, или приключения славенских князей" 1770-71), В. Левшина ("Русские сказки" 1-10, 1780-83) та ін. Отже, мода на "мітологічні" імена триває в 1760 - 90-х роках, а частково виявляється й пізніше⁴⁸. Тому самий факт данини цій моді на початкових сторінках ИР не приносить нових можливостей датувати твір. Але може стати в пригоді аналіза джерел саме тих імен, що їх використано чи створено в ИР.

Репертуар імен, що їх знаходимо в Ломоносова, охоплює Святовида, Прове чи Проно, Радегаста, Сіву чи Сібу, Черна Бога і Бъла Бога (для рюгенських слов'ян), Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла, Мокош, Волоса, Погvizда, Ладу, Діду, Леля, Купалу, Коляду, і Дунай⁴⁹. Чулков у своєму "Краткий мифологический лексикон" (приступному мені в виданні СПб 1787) додає деякі нові імена: Догода (32), Зевана або Зевония (42), Зимцерла (42), Знич (42), Золотая Баба (43), Тур (108), Услад або Ослад (110), Чур (120); у його "Словарь русских суеверий" (СПб 1782) список збагачується на нові імена: Дидалия, Іомалла або Ямала, Марцана, Ния або Ниян, Полкан, Сильный Бог, Тригла або Триглава, Ягая Баба. Імена цих списків стали бути загальником на довгий час: їх повторює Чулков у своїй мітологічній поезії "Стихи на Семик", (1769)⁵⁰; серед імен "Пересмешника" знаходимо: Зимцерла, Свѣтовид, Чернобог, Лад, Свид, Перун, Бѣлбог в суміші з Купідоном, Авророю і т. п., Дид, Знич, Пров, Услад, Радегаст, Лада, Купала, Тризла⁵¹, тоді як серед героїв діють Силослав, Крѣпостан, Влегон, Роксолан, Прелѣпа, Славурон і т. д. Мітологічні фантазії епохи викликали заперечення від Болтіна, що обвинувачував у їх ширенні особливо Попова⁵²; сам Болтін розглядає Хорса, Бога, Буку, Волоса, Купалу, Ладу, Дідо, Лельо і Кікімору. Всі ці імена з'являються

47. Прямо посилається на Стрийковського В. Татішев, История российская в семи томах, 1. Москва - Ленінград 1962, ст. 101.

48. М. Кастроцкий, Начертание славянской мифологии, СПБ 1841, ст. 10 міг навести список 18 попередників у своїй роботі над реконструкцією слов'янського Олімпу.

49. Сочинения М.В. Ломоносова, 5. Вид Імп. Ак. Наук. СПБ 1902, ст. 261нн, 333н; чернетковий список з прирівняннями до латинської мітології - М. Ломоносов, Полное собрание сочинений, 7, 1952, ст. 708н.

50. В. Шкловский. Чулков и Левшин, Ленінград 1933, ст. 96.

51. В. Сиповский. Очерки из истории русского романа I, 1, СПБ 1909, ст. 612; 2, СПБ 1910, ст. 90нн, 122, 129.

52. "Г. Попов, будучи в древностях славянских мало сведущ, внес в свою баснословию все, что ему ни попалось без разбору, и многие такие вещи под статью богов поместил, кои никогда славянами боготовrimы не были, ибо разница есть между боготворить и между уважать или почитать". И. Болтін, Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, I, СПБ 1788, ст. 97-117, особливо ст. 98.

одначе і в пізніших творах. Має їх, наприклад, "Древня религия славян" Григорія Глинки (Мітава 1804) з додатком таких як *Живот*, *Родомысл*, *Ясса*, *Ній* та ін.⁵³

Порівняння з цими джерелами дозволяє в списку відмітологічних імен ИР уважати за беззвартісні для усталення хронології імена *Ладин*. *Полелич*, *Колядич*, *Купалдбій*. Ці бо імена становлять собою легкі суфіксальні модифікації імен "богів", що були загальниками мало не сторіччя. Сюди ж належить своїм коренем і *Перунад*, цікавий одначе способом словотворення на клясичний зразок. Від штампів тогочасної "слов'янської мітології" відбиваються тільки троє імен: *Громвал*, *Турнило* і *Рогдай*.

Перше з них явно взороване на іменах героїв поем Оссіана, пор. такі імена, як *Carthon*, *Cuthona*, *Degrena*, *Dersagrena*, *Larthon*, *Rothmar*, *Struthmor*, етимологізовані самим Макферсоном як, відповідно, "the murmur of waves" (gáirthom), "the mournful sound of waves," "a sun beam" (Deo-ghréna), "the brightness of a sun beam", "sea wave" (Lear-thon), "the sound of the sea before the storm", "roaring stream"⁵⁴; Це само однак ще не означає пізнього часу появи імені *Громвал*. Не кажучи про журналні публікації, російські читачі дістали переклади поезій Оссіана в книжковому виданні вже 1782 р.⁵⁵ Важливіше, що *Громвал* безпосередньо з'являється в відомій поемі-баляді Г. Каменєва того ж імені, написаній 1802, а надрукованій 1804 р. Це змушувало б віднести написання або редакцію ИР на час не раніше від 1804 р.

Тяжко сказати, чи можна зв'язувати ім'я *Турнило* з Турном з "Енеїди" Котляревського, де він виступає, починаючи з частини IV, вперше надрукованої 1809 р. Автор ИР охоче нав'язував нитки з античною історією, і *Турнило* могло бути українізацією римського ім'я незалежно від Котляревського, може безпосередньо з Вергілія. Не більше є підстав сполучати Турнила з Туром слов'янських мітологій 18 ст. ("Тур, признавали сего идола богом сладострастия" — "Словарь русских суеверий" М. Ч [улкова], ст. 249; "бог сладострастия" — його ж "Абевега русских суеверий, ідолопоклоннических жертвоприношений, свадебных

---

53. Список на ст. 12-15.

54. James Macpherson's Ossian, hgg. von O.L. Jiriczek, III. Гайдельберг 1940, ст. 210, 217н, 228, 237, 239.

55. Оссіан, син Фінгалов, бард третього століття. Гальський поет. Переведено с французького Е. Костровим, ч. I. Москва 1782. Костров перекладає Макферсонові пояснення імен описово, не складеними іменами, напр., Картон, шум волн (LXIX), Кютона, плачевный шум волн (LXXI), Лартон, морская волна, имя вождя Белгівських поселенців (LXXI). Ротмар, шум моря. предшествующий волнению и буре (LXXII), Тромотон, шумящая и тяжкая волна (LXXVIII) і т.д., - і це, не зважаючи на те, що структурно імена типу Фінгал, Дукармор, Кульгорм і т.п. самі напрошувалися на відтворення саме словами типу *Громвал*.

простонародных обрядов, колдовства, шеманства и пр. сочиненная М.Ч." Москва 1786, ст. 300).

Найваговитіше свідчення дає ім'я *Rogdai*. Це ім'я стало модним у російській літературі наприкінці першого десятиріччя 19 ст. Знаходимо це ім'я в повісті В. Жуковського "Марьина роща", 1808, так звуться герой одного з "вечорів" і сам "вечір" у "Славенских вечерах" Нарежного, 1809 р.⁵⁶ Дешо пізніше з цього ім'я скористався Пушкін у "Руслан и Людмила", 1820 р. Щоправда, Халанський вказав на те, що ім'я виступає вже в Никоновому літописі.⁵⁷ Однаке в літописі, де йдеться про одного з витязів князя Володимира, ім'я виступає в постаті *Ragdai*⁵⁸. Якщо звернемося до Шлецерового видання літопису, мабуть, єдино приступного авторові ИР, знайдемо там форму, ще дальшу від *Rogdai*, - "Того же лѣта преставися *Raxdai* удалой"⁵⁹. Це змушує прийняти, що автор ИР (як і Пушкін) узяв форму *Rogdai* не з літопису, а таки з літературних творів 1808-1809 рр. У цьому випадку, природно, ИР могла бути написана тільки після цих років, припущення, що до певної міри суперечить висновкам, зробленим вище з аналізи мовних особливостей твору.

А втім і свідчення цих трьох імен не остаточне й безапеляційне. Поперше, вони могли бути з'явитися й давніше, тільки в моїх руках нема відомостей про це (Словника імен персонажів російської літератури 18 - початку 19 ст. не існує). Подруге, хто знає, чи не було в оригінальному тексті ИР *Raxdai* або *Ragdai*, а переписувач змінив на більче йому відому з письменства того часу форму *Rogdai*?

Отже, ті спостереження, що іх може докинути мовознавець до дискусії про місце і час постання тексту ИР, досить скромні. Дальше вивчення української діялектології і історії української і російської літературних мов 18 -- початку 19 ст., ба навіть публікації матеріалів, уже зібраних у Києві (діялектологія) і Ленінграді (лексична картотека російської мови 18 ст.), можуть багато чого в цих спостереженнях доповнити або змінити. Ця стаття -- не більше, як спроба витичити шляхи, якими може йти вивчення цих проблем. Як слухно зазначає Оглоблин⁶⁰, передчасно ставити сьогодні питання про особу автора ИР. Він писав це з погляду історика, але мовознавець може тільки приєднатися до цієї розважкої

56. Вечер III. у виданні Смирдіна Роканы и повести Василия Нарожного, ч. 10, СПБ 1836, ст. 31. Rogdai з'являється теж побіжно у вечорі VII, "Ирина", ст. 97.

57. М. Халанский. "Руслан и Людмила". А. Пушкин, Сочинения, т. I (Видання Брокгауз-Ефро СПБ 1907), ст. 581.

58. Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей, 9. СПБ 1862, ст. 68 (під р. 6508).

59. Русская летопись по Никонову списку, изданная смотрением Имп. Академии Наук, ч. I, до 1094 г. СПБ 1767, ст. 111 (під р. 1000).

60. Ol. Ohloblyn, Where Was Istoriva Rusov Written? The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., III, 2 1953. ст. 670нн.

стриманости. У майбутньому, коли буде укладений словник ІР і, скажімо, словник писань кн. О.А. Безбородька, можна буде їх порівняти й довести, чи Безбородько міг бути автором ІР, як того хотів Яковлів, чи ні⁶¹. Не пощастило, звичайно, застосувати цієї методи до тих кандидатів в автори ІР, від яких не дійшло або лишилося надто мало їхніх писань, як от О. Лобисевич. Тепер мусимо обмежити себе, за порадою Оглоблина, на питанні про те, де і коли писано ІР. З усіма зробленими застереженнями лінгвіст може висунути робоче припущення, що ІР, правдоподібно, писалася в 1790-х роках (хоч не можна відкидати можливості змін і додатків десь коло 1808-1809 р.) людиною, чия мова формувалася в Полтавщині — Київщині, не без дешо західніших впливів, людиною, що, ймовірно, знала, крім української й російської, також польську і, можна думати, французьку мову, людиною, що була надзвичайно добре обізнана на термінології й фразеології російського війська 18 ст.

61. Вибіркова порівняльна аналіза мови кількох писань Безбородька 1776-1799 рр., опублікованих Н. Григоровичем у його книзі "Канцлер князь Александр Андрей Безбородко в связи с событиями его времени" 1-2, Сборник Русского исторического общества, тт. 26, 29, СПБ 1879, 1881, а саме ст. 339-370 і 386-393 з тому I і ст. 513-527, 530-536 і 640-642 з тому II, при окремих збігах характеристичних слів ("поверхность поляков" 'панування, перевага' 390 — пор. ІР 121, цитоване вище, *скверноприбыточество* 393 — пор. ІР 41) і морфологічних рис (*против его* 359 — пор. *под его* ІР 143) виявляє далеко більше розбіжностей. Безбородько має деякі характеристичні для нього повторювані слова й звороти, не властиві або рідкі в ІР: *мало его не взял* 342, *налагать раны* 351, *живот* 'життя' 352, 353, *конечно* 'остаточно' 386, *наки* 388, 390, 391, 392 і т.д. Безбородько часто вживає *наглый* в значенні 'зухвалий' (526). ІР знає це слово в значенні 'раптовий': 'наглая и лютая казнь знатного министра' (241), а в значенні 'зухвалий' уживає слова *нахальный*. Безбородько має чимало чужих слів, не типових для ІР, хоч як і автор останньої кохається в варваризмах: *кондиции*, *кризис*, *неготировать*, *декларация*, *резоны* (527), *камарад*, *ваканции*, *шиканы* (535). Текст ІР легко давав привід ужити всіх цих слів. Хоч Безбородько часто вживає сполучника *дабы*, але далеко частіше, ніж ІР, він має *чтобы*. ІР типово вживає *полонить* 'взяти в полон' (напр., 23, 50, 53, 78, 134, 187, 197, 241) і тільки раз *пленивших* (24), хоч *плён* (110, 149, 232), Безбородько натомість має звичайно *пленить* (341, 344, 352, 390). Українізми, численні в ІР і дуже часто вживані не заради історичного й льоального кольориту, а тому, що автор не вмів висловитися інакше (Борщак не мав рації, коли твердив, що всі українізми ІР були "*introduits à bon escient et appelés à donner de la couleur locale au texte*", цит. праця, ст. 164), фактично зовсім чужі проаналізованим писанням Безбородька. Синтакса цих останніх також виразно відмінна від ІР: Безбородько зовсім не має типових для ІР дієприслівникових конструкцій з підметом між дієприслівником і залежними від цього дієприслівника словами, і тільки випадково з'явилася в нього пасивна конструкція з *от*: "атакуемым от десанта нашего" (517). Звичайний у нього інструменталь: "был принуждаем татарами" (350), тоді як в ІР я напіччив їх аж 23 випадки, при зовсім малій кількості конструкцій з інструменталем. Речення в писаннях Безбородька довше й розгалуженіше, але кількість відділівних іменників менша.

Перше враження з цих зіставлень, отже, — що Безбородько і автор ІР були різні люди. Але, звісно, ці зіставлення тільки поверхові і імпресіоністичні, до того ж побудовані на дуже обмеженому матеріалі. Потрібна дальша систематична перевірка. Зокрема обізнаність на російській військовій термінології спорідною Безбородька і авора ІР.

Проблеми мови ІР мають ще інший аспект. Постає питання загального характеру про українську відміну російської літературної мови кінця 18 — початку 19 ст. Але це складне і зовсім відмінне питання. Йому я присвчу окрему статтю.⁶²

Нью-Йорк, січень лютий 1969 р.

Коректурний додаток. Після того, як ця стаття була закінчена, мені пощастило познайомитися з матеріалами ленінградської картотеки словника російської мови 18-го сторіччя. Ці матеріали підтверджують мое попереднє датування перших засвідчень деяких слів: *кокарда* (1755), *ноль* (1783), *расстройка* (1788), *сикурсовать*; вони дозволяють датувати першу появу слів *парк* (1757), *азиатический* (1770) і *фламіровка* (1775); нарешті вони змушують рішуче відсунути назад у часі появу слова *мина* (не 1791, а 1741).

Січень 1977

---

62. G. Y. Shevelov. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts. Wiener slavistisches Jahrbuch 16, 1970, ct. 5-33.